

Lokalni odzivi na ekonomsko krizo

1. Uvod

Jugoslovanski sociologi posvečajo v zadnjem času veliko pozornost ekonomski in družbeni krizi, ki je nastopila za obdobjem izjemno dinamičnega razvoja. Toda razprave na to temo so običajno precej posplošene in ne zadosti oprte na empirične raziskave. Le malo študij obravnava vpliv teh sprememb na vsakdanje življenje ljudi v urbanih okoljih in presega površna in fragmentarna opazovanja.

Šele v zadnjih letih so se pojavile nekatere takšne študije, ki se ukvarjajo na primer s posledicami ekonomske krize na družbene dejavnosti (Svetlik, 1985); s kvaliteto življenja urbanega prebivalstva (Rus et al., 1985; Seferagić, 1984); s slabimi stanovanjskimi razmerami v mestih, npr. ubožnimi četrtmi v Beogradu (Bobić in Vujović, 1985); ali s socialno politiko in socialnimi korektivi v urbanih okoljih (Stritih, 1986). V Ljubljani je bila opravljena tudi primerjalna mednarodna raziskava o fiskalni krizi mest (Jambreč, 1986). Stalna konferenca mest in občin Jugoslavije je organizirala razpravo o urbanem razvoju v pogojih ekonomske stabilizacije (Razvoj gradova . . . , 1984).

Pričujoče besedilo je predhodna analiza, ki poskuša biti predvsem odprta in dojemljiva za različne odzive na krizo; ne osredotoča se na natančno kvantitativno proučevanje in preverjanje specifičnih hipotez. V tem smislu se bomo ukvarjali s *fenomenologijo odzivov* na krizo in jo dopolnili s potencialnimi teoretičnimi generalizacijami. Sledili bomo torej procesu – od opisa k razlagi.

Večino informacij smo zbrali s pomočjo intervjujev, anket javnega mnenja, neposrednih opazovanj in sekundarnih virov (statistike, dokumenti), ki zadevajo mesto Ljubljana, nekateri pa tudi Slovenijo in Jugoslavijo.

Najprej se bomo osredotočili na mikro odzive na krizo s posebnim poudarkom na urbanem bivalnem okolju. Prebivalce urbanih naselij splošno upadanje gospodarstva najbolj prizadene. V okviru širšega konteksta spreminjanja in razvojnih procesov na makro ravni bomo ugotovili in interpretirali nekatere tipične vzorce odzivov tega prebivalstva.

Kriza, ki jo obravnavamo skozi njeno ekonomsko razsežnost, bo izhodišče za razumevanje sprememb v vsakdanjem življenju lokalnega in bivalnega okolja. Vendar pa v sedanjih jugoslovanskih razmerah kriza ni omejena na ekonomsko področje. Sociologi so že pred leti začeli govoriti o »družbeni krizi« (Županov, 1984), ki ima tudi družbenopolitično razsežnost. Vse skupaj pa je prepleteno tudi z »ekološko krizo«. Vse te razsežnosti krize si včasih med seboj nasprotujejo, včasih pa učinkujejo kumulativno.

Nekatere značilne prvine ekonomske krize v Jugoslaviji vsebujejo naslednje spremembe:

Stopnja rasti v obdobju med 1961 in 1980 je bila približno 6%, vendar je padla na 0,8% od 1981 do 1987. V letih 1987 in 1988 se je družbeni proizvod celo zmanjšal (za 1,1% oz. 2%). Realni osebni dohodek je padal od 1979. leta in je 1984. leta dosegel raven, ki jo je Jugoslavija imela že pred skoraj 20 leti. V začetku 70. let je Jugoslavija imela znosno inflacijo približno 10%; 1983 je ta dosegla 40,8% (dvakrat višjo kot v južni Evropi in šestkrat višjo kot v zahodni Evropi); 1987 je dosegla 98% in 1988 pa že 252%. Fizični obseg izvoza iz Jugoslavije kaže nižjo stopnjo rasti kot bodisi v zahodno – ali vzhodnoevropskih državah. 1987 je bila Jugoslavija najbolj zadolžena država v Evropi. Brezposelnost se je s 7,7% v začetku 70. let povečala na 13,8% v 1987. letu; itd.

Te spremembe opazamo tudi v trendu spreminjanja splošnega vrednotenja življenjskega standarda, kot ga kaže šest javnomnenjskih anket na reprezentativnem vzorcu za Slovenijo (glej spodnjo tabelo).

Kako ljudje živijo?

	Danes bolje (kot pred 5. leti – %)	Danes slabše (kot pred 5. leti – %)	Pribl. enako (kot pred 5. leti – %)	Ne vem (%)
1978	85,2	2,2	12,1	0,5
1980	73,3	7,2	18,0	1,5
1982	40,2	29,1	18,1	2,7
1983	21,0	51,8	14,4	2,7
1984	12,7	69,1	16,6	1,6
1986	15,4	60,1	22,3	1,3
1987	22,3	59,9	15,5	1,2
1988	16,8	66,7	15,0	1,5

V anketah iz let 1978 do 1988 opazamo porast deleža ljudi, ki občutijo slabšanje življenjske ravni; le zadnja leta so nekatera odstopanja od takšnega trenda. Odgovori tudi potrjujejo, da prebivalci (velikih) urbanih naselij relativno močnejše občutijo padec življenjskega standarda kot prebivalci manjših mest in podeželja. Tistim anketirancem, ki ustvarjajo celotni dohodek v nekmetijskih dejavnostih in ki nimajo svoje zemlje, se življenjski standard sorazmerno pogosteje poslabšuje kot drugim.¹ Podeželsko in kmečko prebivalstvo je manj podvrženo vplivom in ima boljše možnosti za uresničitev svojih »strategij preživetja«.²

Na podlagi številnih opazovanj smo opredelili naslednje tipe lokalnih odzivov (prebivalcev) na ekonomsko krizo:

1. AKTIVNI ODZIVI na krizo

1.1 *Intenzivnejša angažiranost kot nadomestilo za izgube (dodatno delo, samopomoč, vzajemna pomoč itd.);*

¹ Prebivalci velikih mest imajo na primer slabše možnosti za vzgojo otrok (pa tudi nataliteta pada); teže rešujejo svoja stanovanjska vprašanja ali si najdejo zaposlitev itd. Čeprav je bilo kmečko prebivalstvo ves čas po vojni zapostavljeno, mu sedanja kriza daje določene prednosti.

² To velja še posebej za Jugoslavijo, kjer je bil proces industrializacije (deagrariacije) precej hitrejši kot proces urbanizacije. Po statistiki popisa prebivalstva iz leta 1981 je urbano prebivalstvo predstavljalo le 48% celotne populacije, medtem ko je neagrarno prebivalstvo doseglo 71%. Tudi izkušnje iz druge svetovne vojne/NOB (ko je odporniško gibanje temeljilo na neposredni pomoči kmetijskih področij) so vedno imele močan vpliv na današnjo politiko in načrtovanje urbanega razvoja. Pod vplivom ekonomske krize (kot tudi ekoloških pomislekov) ugotavljamo splošno preusmeritev stran od velikih mest k srednjevelikim ter manjšim urbanim naseljem (glej prispevke v reviji Komuna, Beograd 1985, 1986).

1.2 *Protest, upor, agresivnost* (v obliki intenzivirane kritičnosti ljudi; odprta pisma časopisom, peticije, stavke tovarniških delavcev).

2. *RESTRIKTIVNI* (manjša potrošnja, manj otrok, manj kakovostna hrana, zamenjava večjih stanovanj za manjša).

3. *DESTRUKTIVNI ODZIVI*

3.1 *Destruktivno obnašanje v družbi* (mladinsko prestopništvo v soseskah – uničevanje družbene lastnine, kraje na bližnjih poljih itd.);

3.2 *Samodestruktivno obnašanje* (alkoholizem, duševne bolezni, samomori itd.).

To klasifikacijo bomo uporabili pri predstavitvi velikega dela empiričnega gradiva. Vendar pa zahtevajo dejanske spremembe še bolj razčlenjeno konceptualizacijo. Spremembe lahko na primer analiziramo in interpretiramo:

- kot premike glede na različne ravni, na primer prehod odgovornosti s kolektivne na individualno raven in nasprotno,

- kot funkcionalno preobrazbo družbenoprostorskih enot, na primer spremembo namembnosti zemljišča iz zelene, rekreacijske površine v obdelano zemljišče,

- kot (hierarhična) razmerja dominacije in subordinacije ter družbene (ne)-enakosti,

- kot spremembe vrednot in politike itd.

Na to se bomo vrnili v zadnjem delu, ko bomo pojasnili teoretične implikacije navedene fenomenologije sprememb.

2. *Aktivni odzivi na krizo*

2.1 Prvega od treh tipov odzivov, ki jih ugotavljamo pri različnih spremembah na lokalni ravni in še posebej v mestih, lahko imenujemo *aktivni odziv*. To pa je še vedno zelo široka in heterogena kategorija. Na tem mestu se bomo osredotočili predvsem na spremembe v stanovanjskih okoljih.

Namesto prejšnjih procesov specializacije (delitev dela), profesionalizacije, institucionalizacije in podružbljanja naletimo zdaj tudi na nasprotno težnjo. Na primer proces podružbljanja družinskih funkcij se ni le upočasn timer, ampak je videti celo (v določenih mejah) obrnjen. Govorimo lahko o razdružbljanju, deprofesionalizaciji, deinstitucionalizaciji in podobno. Prav tu lahko najdemo pomembno podlago za *revitalizacijo* aktivnosti v stanovanjskih okoljih in posameznih gospodinjstvih.

Ekonomska kriza je (vseeno ali kot vzrok ali kot posledica) tesno povezana s krizo institucionalno zagotovljenih storitev, zaradi katerih je bilo v preteklosti neformalno individualno angažiranje odvečno ali celo nezaželeno. Vedno manjša materialna sredstva pa so razkrila, da so institucionalne storitve predrage (da bi bile sprejemljive, posebno za sloje z nizkimi dohodki), kar je povzročilo radikalno preusmeritev k »opiranju na lastne sile«, samopomoči, samoproizvodnji, samoservisiranju itd. To je značilno še posebej za funkcionalna področja, kot npr. za otroško varstvo, zdravstvo, socialno varnost in socialne pomoči, izobraževanje, kulturo in drugo, čeprav je postalo dokaj očitno tudi za ekonomske dejavnosti, ki obsegajo poleg delovnega mesta tudi celotno področje »neformalne ekonomije«.

2.2 Več virov kaže na to, da institucije družbenih dejavnosti zmanjšujejo kvantiteto in kvaliteto svojih storitev. Krizi se prilagajajo z *eksternalizacijo* (prenos odgovornosti na druge), *komericializacijo* (prodaja nekaterih storitev, da bi s tem

pridobile dodaten dohodek) in »racionalizacijo« (povečevanjem učinkovitosti delovanja) (Ivan Svetlik et al., 1985).

Nekatere teh sprememb so tudi izziv in odpirajo širši prostor neformalnim dejavnostim v krajevnih skupnostih. Na primer: »Mnogo staršev si ne more privoščiti varstva otrok v otroškem vrtcu, čeprav so stroški subvencionirani. Zato iščejo alternativne rešitve, kot so varstvo na domu, izmensko delo matere in očeta ali pomoč sorodnikov,³ prijateljev in sosedov. Hkrati so zmogljivosti vzgojnovarstvenih organizacij vedno slabše izkoriščene. Na področju zdravstva pričakujemo, da bo nega na domu pridobila pomen. Nekatere bolnike, namesto da bi bili hospitalizirani, negujejo njihovi sorodniki ali sosedji, pa tudi zdravstveno osebje iz zdravstvenih domov. Podatki kažejo, da je tega tipa storitev postopno vedno več« (prav tam, 1985, str. 25–32). Po drugi strani pa se število dni v bolnišnici zmanjšuje.

Tudi institucionalizirana oskrba starejših občanov ni izpolnila pričakovanj. Tako po merilih humanizacije kot tudi po ekonomskih merilih domovi za ostarele niso optimalna rešitev. Največkrat so prevzeli vlogo bolnišnice. V sedanjih kriznih razmerah poskušajo predvsem domovi za ostarele, ki niso v središču mesta, zmanjšati stroške s pomočjo uvajanja raznih dejavnosti; ponekod na primer obdelujejo zemljo v bližini doma in s tem sami pridelajo nekaj hrane za svoje potrebe (tak primer lahko najdemo v občini Radeče). Vendar pa je velika večina ostarelih priklenjenih na dom – na bivalno okolje in potrebujejo »podporno strukturo«, od katere lahko pričakujejo določene oblike pomoči in samopomoči. Njihova življenjska raven je relativno nizka ne le zaradi zmanjšanih dohodkov (pokojnine), ampak tudi – vsaj za nekatere – ker ne morejo več opravljati dodatnega dela doma in tako sodelovati v neformalni recipročni menjavi dela.

2.3. Vse razsežnosti sedanje krize – ekonomska, ekološka in politična – imajo svoj vpliv tudi na stanovanjsko gradnjo in angažiranje prebivalcev pri razreševanju svojega stanovanjskega vprašanja. Statistike razkrivajo, da celotna stanovanjska gradnja na globalni ravni (v Sloveniji in Jugoslaviji) upada. Ankete javnega mnenja v Sloveniji kažejo, da so se »pogoji za pridobitev stanovanja« v obdobju med letoma 1978 in 1988 poslabšali. Delež teh odgovorov se je povečal s 17,4% na 79,8%, namreč:

1978	1980	1982	1983	1984	1986	1987	1988
17,4%	28,9%	57,0%	63,7%	70,4%	71,8%	76,8%	79,8%

Vendar pa se relativni delež individualno zgrajenih stanovanj povečuje, medtem ko je razmerje stanovanj, zgrajenih v okviru družbene gradnje, v upadanju. Takšen trend je v nasprotju s stanovanjsko politiko, ki daje prednost družbeni stanovanjski gradnji. Neuspeh te politike lahko razložimo – vsaj znatno – prav z omejenim vključevanjem zainteresiranih občanov. To je eden razlogov, zakaj je v Jugoslaviji nesorazmerje med relativno visokimi naložbami in – v primerjavi z njimi – precej majhno proizvodnjo (zgrajenih stanovanjskih enot).

Pred sedanjo krizo »pomoč« (družbena sredstva) in samopomoč nista bili v medsebojni odvisnosti. Očitno je bilo bolj v skladu s splošnim programom socialističnega razvoja, da so bili posamezniki na čakalnem seznamu za pridobitev družbenih stanovanj, kot pa da bi se vključevali v zasebno gradnjo. Za samopomoč

³ Namesto otroškega vrtca postaja popularen tudi tako imenovan »babica servis«. Otroke peljejo čez dan k starim staršem ali pa se stari starši vsak dan pripeljejo k svojim mladim družinam z otroki. V primerih, ko pridejo stari starši iz katere druge republike (z različnimi kulturnimi normami in stopnjo razvoja), smo opazili počasnejše prilagajanje celotne družine novemu okolju. Tradicionalni običaji se v teh primerih ohranijo dlje časa.

ni bilo *niti spodbud niti napotkov*. Vseskozi je obstajala precej obsežna individualna gradnja, čeprav bolj v smislu »kljub vsem omejitvam« kot pa kot legitimen del sistema ali kot subjekt urbanističnega planiranja. Kriza je razkrila in intenzivirala nesorazmerja med vedno manjšimi osebnimi dohodki in vedno večjimi stroški stanovanjske gradnje.

Pomen »aktivnega odziva« na takšne protislovne težnje vidimo v naslednjih spremembah, ki jih lahko zasledimo v zadnjem času:

- a) vedno več je lastnega dela individualnih graditeljev;
- b) finančna soudeležba je postala obvezna kot osnovni pogoj za pridobitev družbenega posojila;
- c) ponovno so postale aktualne stanovanjske zadrage, ki v preteklosti niso bile deležne kaj dosti družbene podpore;
- d) neformalna mreža recipročne menjave dela (storitev, materiala) se je okrepila;
- e) izkoriščen je solidarnostni potencial (med sorodniki, prijatelji).

Raziskava kvalitete življenja v Ljubljani (1984) je pokazala, da si je polovica (50,6%) lastnikov stanovanj in stanovanjskih hiš v Ljubljani pomagala do njih z gradnjo v lastni režiji. Samograditelje najdemo najpogosteje med kategorijo prebivalstva s srednjo šolo ali s poklicno šolo. Prav ti so najbolj usposobljeni, da sodelujejo v mreži recipročne menjave dela. Manj pogosto pa najdemo individualne graditelje v kategorijah ljudi z najvišjo in najnižjo izobrazbo (Rus et al., 1985 b; za analizo Madžarske glej: Šik, 1986).

63,4% individualnih graditeljev je med gradnjo prejelo pomoč od staršev, drugih sorodnikov ali prijateljev (na podeželju je takšna pomoč še bolj razširjena, tako da odstotek naraste na 70%). Sorazmerno s tem dobijo najmanj pomoči graditelji iz višjih izobrazbenih struktur. Ti so finančno bolj neodvisni, obenem pa tudi nimajo spretnosti, ki jih zahteva recipročna menjava dela (ibid., str. 74).⁴

Druga značilnost stanovanjske gradnje v kriznih razmerah je vedno večje število adaptacij in rekonstrukcij obstoječih zgradb in vedno manj novogradenj. Zmanjševanje realnih osebnih dohodkov in izjemno visoka stopnja inflacije onemogočata večjo gradnjo stanovanj. Tako je sedanja ekonomska kriza v negativnem smislu vplivala na angažiranje vpletenih posameznikov, po drugi strani pa je preprečila znatnemu številu potencialnih samograditeljev, da bi sploh začeli z gradnjo. Cilji se tako zdijo nedosegljivi ali pa preveč odmaknjeni, da bi spodbujali začetek kakršnekoli konkretne aktivnosti v tej smeri. S tem izgubljajo mobilizacijsko moč in ne aktivirajo niti omenjenih sredstev in delovnih potencialov, ki jih imajo na voljo. Za mnoge potencialne graditelje niso izpolnjeni začetni osnovni pogoji: ne pridobijo na primer lokacijskega (gradbenega) dovoljenja. To je seveda lahko bolj posledica pomanjkanja zemlje (oziroma vsaj koncepcije izrabe zemlje) kot pa neposreden rezultat ekonomske krize.⁵

Po drugi strani pa morajo, potem ko so izpolnjeni osnovni pogoji, graditelji – zaradi omejenih finančnih sredstev – še celo povečati svoj prispevek v neformalni mreži recipročne menjave in v uresničevanju latentnega solidarnostnega potenciala.

Stanovanjska graditev v občini Vrhnika razkriva naslednje trende, ki kažejo spreminjajoča se sorazmerja med številom gradbenih dovoljenj in številom dovoljenj za adaptacijo stanovanj:

⁴ Če je ta interpretacija pravilna, potem tudi v tem primeru (sorodnikov ali prijateljev) ne moremo govoriti o čisti kategoriji solidarnostne pomoči, ker je ta kombinirana z zamenjavo storitev.

⁵ Glede tega kaže kritična ocena obstoječih razmer določeno togost in uniformnost v politiki in urejanju izrabe zemljišča. Strah pred pomanjkanjem zemlje vodi v neko vrsto splošne blokade gradbeništva.

Leto	Štev. dovoljenj za novo-gradnje	Indeks	Štev. dovoljenj za adaptacije	Indeks
1981	135	100	196	100
1982	131	97	282	144
1983	95	70	298	152
1984	93	69	467	238
1985	81	60	534	272
1986	71	53	720	367
1987	50	37	500	255

Ob jasno razvidnem trendu večanja števila adaptacij pa konkretne številke lahko presegajo dejansko stanje, ker adaptacija olajšuje pridobitev bančnega posojila.

2.4. Ob »energetski krizi« so se pojavile različne aktivnosti v zvezi z uporabo cenejših virov ogrevanja – npr. drva in premog. To je pomenilo začetek mnogih aktivnosti na tem področju, ki poprej niso bile potrebne, omogočile pa so, vsaj v najboljših primerih, popolno avtomatizacijo. Pri tem gre tako za rutinski del v neposredni zvezi z zagotavljanjem ogrevanja kot tudi – še posebno v sedanjem prehodnem obdobju – številne nujne preureditve zaradi potrebe po novih prostorih (postavljanje drvarnic ipd.). To pa potegne za sabo tudi opravke v zvezi z administrativnimi postopki za pridobitev gradbenih dovoljenj oziroma posojil itd. Vsaka od teh aktivnosti prinaša s seboj tudi širjenje mreže zvez in medsebojnih odvisnosti v in zunaj soseske in mesta. Prihaja do neke vrste *revitalizacije stikov* prebivalcev s podeželskimi kraji, od koder izvirajo in kjer lahko najdejo cenejša drva in mnoge kmetijske proizvode.

Mestni prebivalci se vključujejo pri tem v celo vrsto opravkov različnih tipov in intenzivnosti: ne le pri prevozu, pač pa tudi pri žaganju in skladiščenju; nekateri kupujejo nesekana drva ali les, ki je še v gozdu in ga morajo sami posekati in obdelati.

Najbolj angažirani so tisti, ki celo v takšnih primerih ne plačajo v gotovini, temveč nadomestijo ceno z dodatnim delom za kmeta, ki les prodaja. V stanovanjski soseski prihaja do boljše izmenjave informacij.⁶

Na splošno takšne dejavnosti vodijo v pogostejše sodelovanje, vendar pa pogosto tudi v konflikte med sosedi.

2.5 Najbolj vidna oblika dodatnega dela in množičnega angažiranja prebivalcev v stanovanjskem okolju je vrtnarjenje (vrtičkarji). To je spontan odziv na vedno slabšo življenjsko raven, tako legalen kot nelegalen (ne glede na lastninske pravice ali načrtovano ureditev), individualen ali kolektiven. Privlačen je predvsem za skupine ljudi z nižjimi dohodki, saj jim je lahko pomemben vir olajšav pri družinskem proračunu.⁷ Čeprav je bilo vrtnarjenje vedno privlačno tudi kot rekreacija, pa je postalo v zadnjem času predvsem dejavnost z vidika materialnih koristi. Kot takšno povzroča konflikte v soseskah in občinah, posebno če vrtičkarji posegajo v zelenice stanovanjskih naselij.

Občani največkrat začnejo ali dajo pobudo za vrtičkarstvo sami, spontano.

⁶ Na primer o tem, kje je možno les dobiti, o možnostih za prevoz; kje najti (zanesljivega in manj dragega) tesarja ali krovca; kakšne so vesti o razpoložljivih sistemih ogrevanja itd.

⁷ 70% slovenskega prebivalstva se ukvarja z vrtnarjenjem.

Uradni organi navadno reagirajo z zamudo; ali s tem, da dodelijo potrebno zemljo, ali pa tako, da uveljavijo red in se uprejo zasebnim težnjam posameznikov.

3. Restriktivni odzivi

3.1 Fenomenologija restriktivnih odzivov na krizno situacijo je izredno bogata tako na individualni kot tudi kolektivni (institucionalni) ravni analize. Na tem mestu se bomo omejili na opis prve ravni.

Raziskava slovenskega javnega mnenja iz leta 1988 kaže, da je moralo 90% anketiranih – bolj ali manj – omejiti porabo. (a) Skoraj ena polovica prebivalstva (48,2%) mora zelo varčevati z denarjem in se omejevati pri kupovanju opreme, oblačil in podobno; (b) 37,7% se jih odziva na krizo z vedno večjo varčnostjo, čeprav se omejujejo le pri manj pomembnih potrošnih dobrinah in si privoščijo manj razkošja; (c) 9,3% je takšnih, ki jim ne manjka ničesar in se jim ni treba omejevati; (d) 4,2% anketiranih kriza tako zelo prizadene, da se morajo močno omejevati celo pri kupovanju hrane, in zase menijo, da živijo v revščini.

Raziskava je razkrila tudi, da se vse do leta 1982 spreminja motivacija za delo; vedno večji je delež anketiranih, ki delajo »enostavno zato, da bi preživel«.

Drugi viri informacij (statistika, poročila socialnih delavcev, intervjuji s funkcionarji različnih institucij itd.) ponujajo zelo pestre konkretne oblike restriktivnih odzivov na krizne razmere.

3.2 V stanovanjskih zadevah prebivalci kažejo drugačne interese kot v preteklosti. Prvič se dogaja, da se zanimajo za *pridobitev majhnih (manjših) stanovanj*. Vse doslej ni bilo običajno, da bi najemniki stanovanj (nosilci stanovanjske pravice) sami ponudili zamenjavo svojega sedanjega večjega stanovanja za manjše. Kljub razmeroma nizkim najemninam jih vedno nižji osebni dohodki silijo, da si iščejo nove oblike varčevanja. Tudi gradbena podjetja že nekaj časa ugotavljajo, da velika stanovanja ostajajo prazna.

Prebivalci z najnižjimi dohodki, ki so dobili »solidarnostna stanovanja« (brez vsakršne individualne finančne soudeležbe), ugotavljajo, da ne morejo plačevati najemnine. Omejijo se torej pri dejanski uporabi stanovanjske površine in vzamejo podnajemnike (ki jim navadno plačujejo mnogo več, kot je znesek celotne najemnine). Včasih si poiščejo starejše in cenejše stanovanje oziroma zaprosijo za subvencije pri plačevanju najemnine. V zadnjih nekaj letih število takšnih prošenj narašča.

3.3 Restriktivni odziv na krizo je očiten tudi pri spremembah prostorske mobilnosti in prostorskega okvira vsakdanjega življenja. Na splošno ljudje preživijo večji del svojega življenja v nekem zaprtem lokalnem območju in potujejo v bolj oddaljene kraje le v omejenem obsegu. Vendar pa se zdaj spreminja vloga »časovno stroškovne oddaljenosti«: prva skrb postajajo stroški in ne več čas. Ali se ljudje odpovedo potovanju, ki ni ravno eksistenčnega pomena, ali pa zmanjšajo razdalje te vrste (prostorska mobilnost). Vozači varčujejo tako, da se združijo v skupine: namesto da bi se vsak vozil s svojim avtom, se trije ali štirje delavci skupaj vozijo na delo.

Za konec tedna ljudje pogosteje ostajajo doma, kot so to delali v preteklosti, ali pa delajo izlete le v bližnjo okolico. V Ljubljani opažamo, da se število obiskovalcev bližnjih hribov znatno povečuje. Prebivalci bolj uporabljajo javni prevoz; več se jih vozi s kolesom ali hodijo peš. Nadaljnji način varčevanja v družinah

z majhnimi otroki je tudi, da se dogovorijo med seboj in izmenjaje jemljejo otroke enih kot drugih na izlete, sprehode itd.

Medtem ko uporablja več prebivalcev namesto svojega avtomobila javna prevozna sredstva, pa uporabljajo tudi tisti, ki imajo avto, varčnejše tipe. V letih, ko se najbolj poslabša materialni položaj ljudi, tudi avtomobil postane manj pomemben kot statusni simbol, bolj pa pridobiva pri uporabni vrednosti.

3.4 Vedno nižji osebni dohodki v času, ko (so) se *energetski stroški* večajo(li), so povzročili mnoge spremembe v stanovanjskih okoljih. Zmanjšanje stroškov ogrevanja je možno doseči z:

- zmanjšanjem števila ogrevanja sob;
- zniževanjem temperature v bivalnih prostorih;
- skrajšanjem časa (sezone) ogrevanja stanovanj;
- ugotavljanjem dejanske porabe posameznih gospodinjestev v stanovanjskih zgradbah.

Pozimi stanovalci omejijo uporabo dejanske stanovanjske površine, da bi s tem privarčevali pri stroških ogrevanja. To seveda pomeni manj zasebnosti (več motenj), pa tudi več stikov med družinskimi člani.⁸ Nadalje, tako individualne kot tudi institucionalne spremembe se na splošno v praksi kažejo v nižji temperaturi v stanovanjih (19 °C), kot je bil standard v preteklosti. Zaradi vedno hujšega bremena stroškov za ogrevanje (ali energijo) ljudje pritiskajo, da bi ugotavljali dejansko porabo po posameznih družinah znotraj *nediferencirane združbe*, npr. v stanovanjskih stavbah. V soseski Savsko naselje v Ljubljani so uvedli kalorimetre za merjenje dejanske porabe posameznih gospodinjstev, kar je samo po sebi prispevalo k zmanjšanju stroškov ogrevanja za 30%! To je nadaljnji dokaz, da nediferenciran kolektiv (ali bolje agregat) dopušča zelo neodgovorno obnašanje. Kolektivna potrošnja vsebuje visok potencial varčevanja, ki pa ga lahko uresničimo le, če kolektiv ne prikriva jasne identifikacije in vloge posameznikov. Podobno so zmogljivosti neizkoriščene takrat, kadar upoštevamo posamezne enote, ne pa tudi racionalizacije na podlagi skupnih interesov.⁹

3.5 Spreminja se tudi potrošniško obnašanje. Potrošniki so bolj pozorni na razlike v cenah ob določenem času kot tudi na (pričakovano) fluktuacijo v daljšem obdobju. Postajajo bolj izbirični pri tem, kje naj kupujejo, še posebno dražje izdelke; ne kupujejo več v najbližji trgovini, temveč gredo celo v drug kraj, če je treba.

V splošnem kupujejo ljudje manjše količine. Vendar pa, če dobijo informacijo – tipično iz neformalnega omrežja – o predvidenem zvišanju cen, navadno kupijo veliko količino blaga in ga shranijo doma.

3.6 Sicer že uveljavljene pravice in splošno sprejeti programi se pod pritiskom ekonomskih interesov ne uresničujejo. Tipičen primer za to je nočno delo žensk. V sedemdesetih letih je kazalo, da je nočno delo žensk bolj ali manj odpravljeno (razen v zdravstvu); v zadnjem času (1985) pa so ženske v tekstilni industriji spet vključene v nočno delo. Sindikat je dal svoje soglasje glede na številne vloge delovnih organizacij, ki so nameravale vpeljati nočno delo žensk.

Pravice iz zdravstvenega zavarovanja niso v celoti izkoriščene. Delavci raje skrajšujejo izostanek z dela, celo če jim zanje pripada nadomestilo iz zdravstvenega zavarovanja, ker se želijo izogniti odtrgljajem od dejanskega dohodka.

⁸ Takšne sociološko zanimive implikacije za spreminjajoče se odnose med družinskimi člani bi zaslužile posebno raziskavo.

⁹ Obstajajo določeni dobro uveljavljeni vzorci individualne potrošnje, ki se tudi v kriznih razmerah obdržijo brez vprašanja ali celo izziva, čeprav bi kolektivna oskrba močno zmanjšala stroške. V tem smislu je presenetljivo, da so določene storitve, kot npr. pranje, v jugoslovanskih mestih bolj individualizirane kot v zahodnih kapitalističnih državah.

Podobno opažamo tudi, da delavci v zadnjih nekaj letih redkeje uveljavljajo pravico, da ostanejo doma, kadar morajo negovati družinskega člana.

3.7 Na splošno se slabšajo tudi pogoji glede »možnosti imeti in preživeti otroke« – glede na odgovore iz raziskav slovenskega javnega mnenja v letih 1978–1988 (z majhnimi odstopanji v zadnjih letih). Odstotki takšnih odgovorov se spreminjajo takole (glej tudi Mlinar, 1986):

1978	1980	1982	1983	1984	1986	1987	1988
8,7%	11,7%	29,2%	58,0%	73,8%	68,2%	67,6%	71,7%

To vsaj do določene mere pojasnjuje vedno nižjo nataliteto (ki jo izkazujejo statistični podatki za Ljubljano od leta 1980 dalje; glej: *Pomembnejši kazalci...* 1984, str. 22) kot še en restriktivni odziv na gospodarsko krizo.¹⁰

4. Destruktivni odzivi na gospodarsko krizo

V tretjo kategorijo odzivov na ekonomsko krizo na lokalni ravni in še posebno glede na stanovanjsko okolje smo vključili naslednje tri tipe obnašanja:

a) prvi tip so dejanja, s katerimi oseba nezakonito pridobi določene koristi zase na račun drugih, katerih identiteta je bolj ali manj jasna,

b) drugi tip so dejanja, ki povzročajo drugim škodo, posameznik sam pa tudi nima koristi od njih (jeza),

c) tretji tip odzivov na ekonomsko krizo je takšno obnašanje posameznika ali kolektiva, ki je v osnovi samodestruktivno.¹¹

Destruktivni odziv prvega tipa najbolj neposredno izraža vedno večje pomanjkanje materialnih dobrin. Ko se osebni dohodki manjšajo, se večja delež dohodka, ki ga je treba izdati za hrano. Poraba kakovostnejše hrane je vedno manjša. Med različnimi alternativnimi načini, kako priti do hrane, ki postajajo v krizi vedno bolj običajni, najdemo tudi takšne, ki so neposredno ali posredno nezakoniti. Simptomatično je na primer, da ugotavljamo v zadnjih nekaj letih poprej skoraj neznane primere tatvin – krajo poljskih pridelkov z njiv v bližini urbanih naselij ali v njih. Kmetje se pritožujejo zaradi izgub in zaradi pomanjkanja spoštovanja do njihove lastnine in truda. Razmišljati morajo o tem, ali se še splača saditi, če nočejo izgubiti pridelka. Vrtničarji (najemniki parcel) v stanovanjskih naseljih so še bolj izpostavljeni tatvinam.

Medtem ko je kraja škoda za določene posameznike, pa so tudi druge oblike kršenja normativne ureditve in prostorske organizacije stanovanjskih okolij, ki so v konfliktu s splošnejšimi interesi. Spet lahko vzamemo kot primer vrtničarstvo. Kljub ugodnemu odnosu¹² do takšne oblike samopomoči, je ta dejavnost pogosto nedopustna uporaba dela družbenega zemljišča. V občini Ljubljana Moste je prišlo leta 1985 do sporov med nasprotniki in zagovorniki vrtničarstva v stanovanjskih naseljih. Nekateri občani so se pritožili, da vrtničarji kršijo sprejeto prostorsko in normativno ureditev, da pogosto nezakonito zasedajo družbeno zemljišče in krčijo

¹⁰ Rahlo upada tudi število porok, kar pa je lahko tudi posledica vedno pogostejšega neformalnega življenja v dvoje.

¹¹ Statistični podatki ne podpirajo hipoteze o vsesplošnem porastu vseh vrst kriminalitete v času gospodarske depresije. Kljub temu lahko opažamo mnoge simptomatične spremembe v smislu vseh treh tipov odziva. Tukaj se omejujemo na navajanje fenomenologije simptomatičnih sprememb; bolj elaborirana analiza in preverjanje hipoteze presegata namen tega prispevka.

¹² Kar je v nasprotju s prevladujočo uradno ideologijo iz prejšnjih desetletij.

nezazidane in zelene površine, ki so na voljo drugim stanovalcem. Zahtevali so ostrejši nadzor in intervencijo lokalne oblasti, ki je odgovorna za to področje družbenega interesa. Spraševali so: »Kje so inšpektorji? Kdo tolerira takšno privatistično obnašanje?« itd.

Prilaščanje prostora na račun drugih je vprašanje, ki spremlja gradbeno dejavnost (dodaten prostor, skladišče) in obstoječih soseskah. Že adaptacije in rekonstrukcije lahko neposredno zadevajo sosedo; še večkrat pa graditelji kršijo zazidalni načrt in splošni gradbeni načrt soseske. To lahko pomeni:

- kršitev družbene in zasebne lastnine;
- spremembo funkcionalnosti izrabe zemljišča;
- kršitev estetskih meril.

Kljub poostrenemu nadzoru povzročajo spremembe ekonomskih in ekoloških pogojev mnoge spremembe tudi v pozidanem okolju. Vendar pa je boj lokalnih oblasti z njimi neuspešen, ker jih je preveč. Pristojni organi o kršitvah niso sproti obveščeni, pa tudi neradi intervenirajo z nepopularnimi represivnimi ukrepi. Toleranca do kršitev je večja tudi zato, ker je najbrž vprašljiva sama (prostorska) ureditev. Dinamične in regresivne spremembe v sedanjem času razkrivajo slabost, to je statično pojmovanje *urbanističnega planiranja*. Takšno kot je, komajda omogoča zakonito represijo in upiranje kršitvam, ki so le izraz perečih potreb v stanovanjskih okoljih.

Tudi kraje v samopostrežnih trgovinah¹³ in v stanovanjskih stavbah so pogostejše. Stanovalci skušajo z dodatnimi varnostnimi ukrepi zavarovati svoje shrambe (kleti), avtomobile, kolesa itd.

S sedanjimi gospodarskimi razmerami je neposredno povezano tudi kopičenje zalog blaga, za katero ni zagotovljena redna dobava, oziroma – kot smo že omenili – za katero se vsaj govori, da se bo verjetno podražilo. To ne le spreminja namembnost dela stanovanjske površine (ki ga zdaj uporablja za shrambo), ampak se s tem neposredno kršijo *varnostni predpisi*, na primer ko shranjujejo bencin v garažah ali hišah (v kletih) in podobno.

Omejena ali neredna oskrba z nekaterimi vrstami blaga je navadno v zvezi z ukrepi (pogosto dokaj nepredvidljivimi in arbitrarnimi) zvezne vlade glede zunanjetrogovinskega režima (prednost daje izvozu, da bi zmanjšala zunanje dolgove).

Podobno so tudi omejene možnosti za določene kategorije zaposlovanja itd. V takšnih razmerah ugotavljamo porast neregularnih in nezakonitih načinov in sredstev za pridobitev želene dobrine. Anketa javnega mnenja v Sloveniji za leto 1986 kaže, da se občani zavedajo vedno večje vloge neformalnih zvez (korupcija) v korist obeh strani, ne glede na pravna določila.

Drugega tipa odzivov – povzročanje škode drugim brez koristi zase (stresanje jeze) – ne moremo tako neposredno povezati in razložiti s sedanjo gospodarsko krizo. Tovrstno vedenje se pojavlja v različnih oblikah agresije do sostanovalcev ali proti družbenim dobrinam. V to kategorijo spadajo nekatere klasične oblike mladinskega prestopništva¹⁴ v stanovanjskih okoljih. Sem spadajo uničevanje komunalnih naprav in zasebne lastnine kot tudi pretepi na javnih mestih itd. Zadnje ljudje radi povezujejo s konflikti med avtohtonim prebivalstvom in priseljenci (iz drugih republik).

Opazovane oblike destruktivnega vedenja lahko le posredno in hipotetično

¹³ V Ljubljani in drugih mestnih naseljih; *Naša skupnost*, št. 1, Ljubljana, 15. januar 1985.

¹⁴ Statistični podatki za Slovenijo kažejo hitro naraščanje mladinskega prestopništva od leta 1981, ko je bilo število prekrškov 825, do 1984, ko je bilo 1297 prekrškov; v letu 1985 je to število rahlo upadlo, kar je bilo v skladu z nižjo intenzivnostjo nekaterih drugih problemov (ki jih je razkrila anketa javnega mnenja iz leta 1986).

povezujemo z ekonomsko krizo, npr.: a) dodatno delo, ki angažira vedno več prebivalcev, povezujejo (socialni delavci in lokalni aktivisti) z zmanjšano skrbjo in pozornostjo staršev do otrok; b) jemanje otrok iz vrtcev (ker starši ne morejo plačati stroškov); c) večja nezaposlenost prizadene predvsem mlade ljudi, ki tako ne dobijo priložnosti za ustvarjalno angažiranje itd.

Tretji tip destruktivnih odzivov so razne oblike samodestruktivnega vedenja. Več virov navaja na primer vedno več osebnostnih napetosti; obstajajo znaki, da je več nevroze, agresivnosti in psiholoških problemov na splošno. Pojavila se je potreba, da bi okrepili svetovalno dejavnost v šolah. Število ljudi, ki so obiskali psihiatra, in pogostnost duševnih bolezni se v zadnjih letih povečujeta. Izrazitejši so tudi nekateri kazalci alkoholizma, samomorov in ločitev. Pojavljajo se razne oblike apatije itd. Vendar na podlagi omejenih razpoložljivih podatkov še ni mogoče razkrivati povsem določenih trendov niti ni še zadosti pojasnjena morebitna povezava z ekonomsko krizo.

5. Mikro spremembe v makro kontekstu: individualizacija in podružbljanje

Kako intepretiramo opazovane spremembe v širšem kontekstu razvojnih procesov? Razvoj razumemo kot protisloven proces (enotnost nasprotij) individualizacije in podružbljanja.

Povečanje *avtonomije* na nižjih stopnjah razvoja zmanjša medsebojno *povezanost* dejavnikov in nasprotno. Vendar pa se ta inkompatibilnost zmanjšuje, kar dolgoročno pelje v kakovostno preobrazbo tega razmerja (kakršno se zdi, da se uveljavlja z novo »informacijsko revolucijo«). Korak naprej na eni strani ne bi bila več omejitev, pač pa spodbuda za premik naprej na drugi strani. Tako bi se presegla temeljna družbena protislovja.

Takšno zamisel razvoja lahko uporabimo kot merilo za presojo in interpretacijo konkretnih sprememb.¹⁵ Obsega štiri vzorce sprememb. Prvi – rastoča avtonomija ob širitvi povezovanja – je prototip razvoja.

Avtonomija	Povezovanje
1. visoka, rastoča	visoko, rastoče
2. visoka, rastoča	nizko, padajoče
3. nizka, padajoča	visoko, rastoče
4. nizka, padajoča	nizko, padajoče

Posebno pozornost moramo posvetiti opredelitvi drugega vzorca: *avtonomija z izolacijo* (ločitev, omejeno povezovanje).¹⁶ Na primer kot odziv na negotovost in nerednost pri oskrbi z nekaterimi vrstami blaga ugotavljamo močnejšo težnjo k *individualnemu kopičenju blaga*, ki ima tipične poteze *privatizacije*. Razne oblike varčevanja pomenijo tudi vsaj začasno kopičenje blaga izven trga. Nadalje označuje enako situacijo tudi prilaščanje zemljišča (nezazidanih površin) v soseskah za izključno zasebno uporabo (npr. vrtičkarstvo).

¹⁵ Sociološka analiza krize ne more izpolniti svoje naloge, če se omejuje na kazalce, kot so padanje dohodka, inflacija, zunanji dolгови itd. Ugotoviti mora pomen teh sprememb kot osnovnih razsežnosti paradigme družbenega razvoja.

¹⁶ Takšno binarno izražanje je poenostavljeno in ne ustreza povsem resničnosti.

Nadaljnji primer takšnih sprememb v gospodarski krizi je prodaja stanovanj v družbeni lasti zainteresiranim najemnikom. To je zelo očiten prehod iz družbene v zasebno (individualno) lastnino. Pa vendarle obstaja še mnogo bolj običajna, le da manj vidna oblika privatizacije družbenih stanovanj. S tem mislimo na vsesplošno togost pri zelo omejeni menjavi stanovanj med najemniki, in končno tudi v pravni ureditvi dedovanja stanovanjske pravice. Družbena podjetja ne morejo odpovedati stanovanja tistim delavcem, ki imajo že deset let delovne dobe. Tudi nizke stanovanjske najemnine, ki ne pokrivajo stroškov reprodukcije fonda družbenih stanovanj, so oblika zasebnega prilaščanja na račun dolgoročnih interesov. To vse povzroča višjo potrošnjo.¹⁷ Prebivalci iz višjih dohodkovnih kategorij (ki pravzaprav najlaže pridejo do družbenega stanovanja) imajo največje koristi: svoja stanovanjska sredstva lahko namenijo za (v Jugoslaviji zelo značilno) gradnjo zasebnih počitniških hiš (glej tudi: Vujović, 1986). Opažamo torej naslednje premike:

- a) iz družbene v individualno (zasebno) last in
- b) iz proizvodne sfere v sfero potrošništva.

Težnja k privatizaciji temelji na zelo različnih razlogih. Pred krizo se je kazala v obsežni potrošnji, ki je spremljala nizke stanovanjske najemnine. Pojavlja pa se tudi med ukrepi, sprejetimi (ali toleriranimi) z namenom, da bi premagali krizo.

V praksi se še ne da jasno razložiti, kdaj je rastoča vloga (avtonomija) posameznih subjektov korekcija prejšnje obsežne institucionalizacije (ki je prispevala k njihovemu samouresničevanju), kdaj pa oblika razdružbljenja. Opozarjamo na pomembno razliko med *privatizacijo*, ki jo opredeljujeta visoka avtonomija in nizko združevanje, in *individualizacijo*, ki vključuje enako visoko (rastočo) avtonomijo kot združenje. Samo zadnja lahko ponudi izhod iz sedanje krize.

Prevladujoče pojmovanje socialističnega razvoja v Jugoslaviji – in kjerkoli drugje – je razvoj navadno izenačevalo s procesom podružbljanja, podružbljanje pa je bilo največkrat sinonim za proces institucionalizacije. Vprašanje (individualne) avtonomije in protislovne narave razvoja ni bilo posebno pomembno. »Hiperinstitucionalizacija« je ustvarila iluzorno pričakovanje, da lahko sistem obvladuje probleme brez (polne) angažiranosti posameznikov. Medtem ko so čakali, da jim družba zagotovi na primer družbeno stanovanje, so bili prebivalci izključeni iz akcije, njihove potrebe pa precej dolgo niso bile zadovoljene.

Čeprav institucionalna ureditev otroškega varstva cela desetletja ni zadovoljevala dejanskih potreb, so neformalne oblike sodelovanja prebivalcev v soseskah oteževali in onemogočali. Formalna, institucionalna ureditev ni puščala prostora dopolnilnemu spontanemu angažiranju v obliki samopomoči. Prostovoljno delo v sistemu družbenih dejavnosti je bilo marginalizirano tako na podlagi ideoloških meril kot tudi s stališča na novo pojavljajočih se »strokovnih delavcev« (kot na primer socialnih delavcev), ki jim še ni uspelo uveljaviti lastne identitete.

Takšno razmerje med avtonomijo (individualizacijo) in združevanjem (podružbljanjem) – ki je v tabeli označeno kot tretji vzorec – precej dobro pojasnjuje sedanjo krizo na makro in mikro ravni analize jugoslovanske družbe.

¹⁷ Do nedavnega so stroški za stanovanje v družinskem proračunu prebivalcev največjih jugoslovanskih mest dosegali komaj 5% celotnega mesečnega dohodka. Glej: *Razvoj gradova...* 1984.

6. »Prispevek« krize: od inkompatibilnosti do vzajemnosti

Enako kot se je po prejšnjem pojmovanju usmerjanja socialističnega razvoja štel, da se podružbljanje in individualizacija medsebojno izključujeta, terja sedanja kriza, da se ta dva procesa dopolnjujeta. To se kaže v ukrepih uradne politike ali pa kot dopuščanje vzporednega angažiranja na obeh tirihi. Ob takšni usmeritvi lahko razumemo nedavno vpeljeno obveznost, da je potrebna za pridobitev stanovanja in za družbene dejavnosti nasploh »finančna soudeležba«. Takšna soudeležba naj bi imela ekonomski in vzgojni namen.

Vloga institucij (sistema) naj ne bi bila alternativa in nadomestek za osebno odgovornost in obratno. Primarna vloga pomoči je v tem, da poveča vlogo samopomoči. Tako bi na primer lahko pomenilo (ponovno) odkritje »babica servisa« kot nadomestka za predrago institucijo otroškega vrtca, le vrnitev k starim tradicionalnim rešitvam.

Za »prispevek« krize imamo novo prakso uvajanja *dopolnilnega razmerja* med neformalnim in institucionaliziranim zadovoljevanjem vsakdanjih potreb ljudi v stanovanjskih okoljih. Nova perspektiva odpiranja institucij in uvajanja »kombiniranega blagostanja« (welfare mix) s širokim neformalnim angažiranjem zagotavlja najbolj sposobno podlago za samouresničevanje razvojnih zmogljivosti tako na lokalni kot nacionalni ravni. To je lahko najširše opredeljena »strategija preživetja« in najbolj tehten odziv na sedanjo gospodarsko krizo.

BIBLIOGRAFIJA

- ADAM, Frane, *Kooperative kot alternativne oblike samozaposlovanja mladih*: ISU in RK ZSMS, 1983.
- BOBIĆ, Miloš in Vujović Sreten, ur., *Krov nad glavom – Ogledi o stambenoj bedi i siromaštvu*: Zavod za izdavačko delatnost Filip Višnjić, Beograd 1985.
- GANTAR, Pavel, *Sociološka presoja delovnega osnutka urbanističnega načrta Ljubljana*: RI FSPN, Ljubljana 1984.
- GERSHUNY, Jonathan, *Sociological Innovation and the Division of Labour*: Oxford University Press, 1983.
- GLAS, Miroslav, *Delitev po delu v socialistični družbi*: Delavska enotnost, Ljubljana 1986.
- GUČEK, Bojan, *Kriminaliteta v Sloveniji leta 1984*, Revija za kriminalistiko in kriminologijo, Ljubljana 1985, št. 2.
- HANDY, Charles, *The Future of Work*: Basil Blackwell, Oxford 1984.
- HJALAGER, Anne-Mete, *Local Economic Development Policy in Wired Communities*: IRC, 1986.
- JAMBREK, Peter, *Struktura samoupravnega odločanja o višini in delitvi sredstev za skupno in splošno porabo v slovenskih občinah*: Pravna fakulteta, Ljubljana 1986.
- MESEC, Blaž, *Kaj so nove oblike prostovoljnega dela prinesle novega*: Višja šola za socialne delavce, Ljubljana 1985.
- MLINAR, Zdravko, *Popular Involvement in City Planning. Contingencies and Consequences, and the Improvement of the Exercise of Human Rights in Urban Areas*: UNESCO, Paris 1983.
- MLINAR, Zdravko, *Protislovja družbenega razvoja*: Delavska enotnost, Ljubljana 1986.
- MLINAR, Zdravko, *Kako ljudje doživljajo družbeno krizo*: Teorija in praksa, 7–8, Ljubljana 1986.
- MIKŠIĆ, D., *Stanovanje s one strane komfora*: Gledišta 1–2, Beograd 1977.
- PUHAR, Alenka, *Peticije, pisma in tihotapski časi*: Obzorja, Maribor 1985.
- Pomembnejši kazalci za spremljanje razvoja družbenih dejavnosti v Ljubljani za leto 1984*: Zavod za družbeno planiranje, Ljubljana 1984.
- RUS, Veljko et al., *Kvaliteta življenja v Sloveniji*: Institut za sociologijo, Ljubljana 1985.
- RUS, Veljko et al., *Kvaliteta življenja v Ljubljani*: Institut za sociologijo, Ljubljana 1985.
- RUS, Veljko, *Nezaposlenost, samoupravljanje in samozapolnjevanje*: Gledišta 7–8, Beograd 1981.
- Razvoj gradova u uslovima ekonomske stabilizacije*: Stalna konferencija gradova i opština Jugoslavije, Beograd 1984.
- SIK, Endre, *Second Economy, Reciprocal Exchange of Labour and Social Stratification*: Referat za delovno sejo o Neformalni ekonomiji na XI. Svetovnem sociološkem kongresu, New Delhi 1986.
- SVETLIK, Ivan et al., *The Shift in the Welfare Mix – A Challenge Under Conditions of a Changing Reality of Work*: First Draft of a Final Report from Yugoslavia, Ljubljana 1985.
- STRITIH, Bernard, Pavla Rapoša-Tajnshek et. al., *Socialna politika in socialni korektivi v pogojih stabilizacije*: Višja šola za socialne delavce, Ljubljana 1986.
- Statistični letopis SR Slovenije, Ljubljana 1985.

Statistični godišnjak Jugoslavije 1988, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1988.

TABB William in Larry Sawers, *Marxism and the Metropolis*: Oxford University Press, Oxford 1984.

VUJOVIĆ, Sreten, *Živeti na Čukarici*: Institut za sociološka istraživanja, Filozofski fakultet, Beograd 1985.

VUJOVIĆ, Sreten, *Social Inequalities and Dwelling*: Sociologija, Posebna izdaja, Beograd 1986.